

լեզգիներ (599,762), թաթեր—թալիշներ (130,347) և այլն: Ազգաբնակչութեան ընդհանուր թիւն է 5967086:

Անդրկովկասի անասնական—խրատական կեանքը ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է ազգերին առանձին, առանձին վերցնել, քանի որ նրանք իրանց կուլտուրական—տնտեսական դարպացմամբ իրարից շատ խիտա տարբերուում են: Կան ազգեր, որոնք մինչև օրս էլ ոչնչով աչքի չեն ընկել, ոչ մի քաղաքական ոյժ չեն ներկայացրել (ինչպէս օրինակ Օսետիները, Սվանետացիք և ուրիշները): Կան այնպիսիները, որոնք մինչև օրս էլ մի տեսակ կիսաթափառական—աւաղակային կեանք են վարում (քրդեր, թարաքամա, չերքեզներ և այլն): և վերջապէս կան ազգեր, որոնք սթամական աչքի ընկնող անցեալ և որոշ կուլտուրա ունին (հայեր և վրացիներ):

Այս աշխատութեան մէջ ես ուսումնասիրել եմ այն ազգերի հողային պայմանները, որոնք իրենց թուական շատութեամբ կամ կուլտուրայով աչքի են ընկնում:

Հ. Մուտայեկան.

ԲԱԴԱ ԳԻԻՂԻ ԱԻԵՐՈՒՄԸ

Գ.

Կոստած Զագեամ կայարանում. Դեսպանութիւն Ալլահիար բեգի մօտ. Յարձակումն Զառչի գոմերի վերայ. Հայերի փախուսք բիւնաներից դեպի գիւղ: Ալլահիար բեգի գալուստը Բաղաւոց մօտ:

Անցնենք կրկին պատմութեան թելին:

Լուսացաւ ուրբաթ չարաբաստիկ առաւօտը, նոյեմբերի 18-ը, այսինքն, ուղիղ Գանձակի կոտորածի և կողակուտի օրը և հէս օրեց յետոյ, Երեկոյեան դէմ բօթաբեր գոյժն ընկաւ Բաղայի մէջ: Մի քանի Բաղացիներ, որոնք մշակութեամբ կամ առևտրական գործերով զբաղուած էին երկաթուղու Զագեամ կայարանում, շնչառպառ հաղիւ կարողացել էին փախստեամբ դիւղը ձգել իրանց: Սրանք լուր բերին, որ այդ օրը թուրքերը մի քանի պարագլուխներ և ազգացութեամբ, մինչև անգամ առաջնորդութեամբ յարձակուել են Զագեամ կայարանում և երկաթագծի վերայ գտնուող հայերի վերայ. ցրել, կողոպտել և ոմանց մահացրել են: Այս բօթաբերները հաղորդում էին,

որ այդ օրը թուրք ջանքեղար կուսակցութեան տեղական կօմիտէի, Եօթարի Այլիլու գիւղացի, պարագլուխները Գանձակից ստացել են հեռագրեր, որոնցով Գանձակից ծանուցանում էին սրանց, որ Գանձակում հայ և ռուս միացած կոտորել են ըստ թուրքերին, ուստի հարկաւոր է սկսել Զագեամի կոտորածը:

Զագեամի կոտորածը նկարագրում է Թեֆլիզում կարճատև հրատարակող «Արշալոյս» լրագիրն (№ 62, նոյեմբերի 23-ից 1905 թ.): Յիշեալ լրագրի թղթակցի ասելով այս կողմերի կողմաւոր սպանութիւնների կազմակերպողները էին թուրք բէգերից, առաջաւորներից և կառավարութեան թուրք ծառայողներից մը քանիւր, որոնց անունները թւում է:

Զագեամ կայարանի գրասենեկապետը (կանտօր շէկ) հեռագրել է իւր՝ երկաթուղիների Նախնայի վարչութեանը, որ նոյեմբերի 19-ին վաղ առաւօտ սկսուել է հայկական կոտորած: Առաւօտեան ժամի 11-ին, կայարանի մօտ, ճանապարհի նորոգութեան հանրակացարանում (կադարմա) կոտորակոր է արուած աւագ բանւոր Վարաիրօսեանի կինը ու վերաւորուել են նրա մանուկները: Նախնայից քային կայարանում թուրքերը հայեր էին որոնում, բայց ծառայողների ջանքերի շնորհիւ նրանց չյաջողուեց գտնել: Հին Զագեամում թուրքերը կոտորել են ըստ հայերին և գիշերը հրդեհել են նրանց տները: Փորձել են հրդեհել և հաշտարար դատարանին կից բանար, բայց ժամանակին նկատելով՝ նրա առաջն առել են և հրացանաձգութեան ժամանակ, ասում են, սպանուել են 4 թուրք: Զագեամ կայարանը պաշտպանելու համար, նոյեմբերի 19-ին կային միայն 32 զինուոր*:

Երկաթուղու գծի վրայ պառահած դէպքերի նկարագրութիւնը թողնելով Ղազարի գաւառի ընդհարմանց իմ կազմած պատմութեանը, ես նորից վերադառնում եմ Բաղա:

Այսպէս, նոյեմբերի 18-ի երեկոյին գիւղ հասան Զագեամից աղատուածները և խիստ իրարանցում յառաջ բերին դիւղի մէջ, ուր, ինչպէս վերը յիշած է, ոչ քուէ ունէին ոչ հանգիստ:

Պայմանական սուղոցով գիւղամէջ ժողովեցին բազմութիւնը և խորհրդի կանգնեցին մի ելք գտնելու: Բնական է, որ բազմութիւ գլուխներ մի տեղ հաւաքուած՝ ամեն տեսակ մքաբեր և կարծիքներ են արտայայտում: Չորս կողմից թրքաւնակ գիւղերով շրջապատուած միայնակ կանգնած Բաղան չէր կա-

* Արշալոյս № 62. 1905 թ

ըող ստանութեամբ նայել իւր ամենամօտիկ սպառնալից ապա-
գայի վերայ: Իւր փրկութեան յոյսը դնել իւր թոյլ, անգլուխ,
չհաղմակերպուած սյփի վերայ, շատ էլ վստահ չէր: Ապաւի-
նել 20 վերստ հեռու Չարդախլուի վերայ, այդ էլ բացայայտ
անիրազործելի էր, ըստ սրում նա, Չարդախլուն, Բադային
հաւասար մի գիւղ, հաղիւ կարող է իւր գլուխը պաշտպանել.
կառավարութեան օգնութեան գիմել անկարելի էր, պէտք էր
հասնել Գանձակ, իսկ մինչև Գանձակ բաւար տեղերում վըս-
տում էին թուրք հրոսակները: Ո՞ւր դիմեն, ո՞ւմ պաշտեն,
ո՞ւմ ձեռք մեկնեն, չգիտէին:

Գլուխը կորցրած ըաղմութիւնը, շիւղը բռնող խեղճողի
նման, նորից կանգ առաւ դրացի Ալլահիար բէգ Զիւլքադա-
րովի դթատութեան և վեհանձնութեան վրայ: Միահամուռ
սրոշեցին դիմել նրա օգնութեանը:

Ուստի՝ իսկոյն ընտրեցին մի քանի առաջաւոր մարդիկ,
այն է, Յոհաննէս Շուշանեանցին, Ղահրաման Գաթոյեանցին,
Գալուստ Եսրիեանցին, Աւետ Բարսեղեանցին, Սարգիս Արզու-
մանեանցին, Պողոս Յերատեանցին և ուրիշներին մինչև 12 հոգի
և նրանց պարագլուխ Գրիգոր քահանայ Տէր Աբրահամեանցին
և, իրրեւ դեսպանութիւն Բադայի հառարակութեան կողմից,
պատուիրեցին որ շաբաթ օրը, նոյեմբերի 19, առաւօտեան ար-
շալոյսին, համարեա միջով, թուրք զիւղերում աննկատելի, ու-
ղեւորուեն դէպի Խըննալու Ալլահիար բէգի մօտ:

Բէգը սիրով ընդունեց պատգամաւորութիւնը, արժանա-
ւորապէս պատուասիրեց. սկզբում խիտ զարմանք արտայայ-
տեց պատմուած եղելութիւնների մասին, իրրեւ անսպասելի և
անհաւատալի մի իրողութիւն և ապա նորից յուսադրեց, որ
Բադային ոչ մի սպառնալիք, ոչ մի վնաս չի լինիլ. որ Բադան
իրանն է և բադացիք նրա հարազատները, և խոստացաւ ան-
ձամբ այցելել գիւղը նոյն պատգամաւորութեան հետ, որի
համար և պահեց իւր մօտ պատգամաւորներին:

Շաբաթ առաւօտ, նոյեմբերի 19-ին, արեւաբացին, այն
ժամին, երբ հայ դեսպանութիւնը Խըննալիւում աղերսում էր
Ալլահեար բէգին, գիւղի արեւելեան կողմից, ուր 4-5 վերստ
հեռու Զառչի կոչուած բլնաներն են և ուր մինչև 30 տուն
բադացիներ իրանց բաղմաթիւ ապրանքներով մշտապէս ապ-
րում են, լսուեց հրացանի ձայն, որ ապա կրկնուեց կանոնա-
ւոր կերպով մինչև 70 անգամ:

Լարուած, ելէկորացած բնակիչները իրար խոնուած,
իսկոյն դուրս թափուեցին աներից և զանազան բարձրութիւն-

Այս կէտ օրին էր: Սրտաճմլիկ տեսարանին առաւել տըխ-
րութիւն էր տալի ընտ թիւնը: Թանձր, խոնաւ, աշնան մառա-
խողը իրար յետեւից դալիս ծածկում էր արեւը, գիւղը, մարդ-
կանց և նորից հեռանում, որպէս զի տեղ տայ յետեւից եկող
միւս աւելի թանձր ամպերին:

Վերջինս յաճախակի ծածկում էր բազացոց փրկութեան
վերջին յաւոյ, Խամփարի ետւի, ճանապարհը, որը պարզ
երևում է գիւղից և որով պէտք է դար Ալլահեար բէգը:
Իսկ ուս չկայ ու չկայ, չկան և պատգամաւորները. արևն
էլ թերուել է դէպի իւր մուտքը: Յուսակաւոր Բազացի-
ներն աչքները բռնում Խամփարի ետւի վրայ՝ միմեանց
հարցեր էին տալի թէ բէգն ուշացաւ, բէգը չեկաւ, պատգա-
մաւորներն էլ չեկան: Վերջիններիս չվերագառնալը մեծ մոա-
տանջութիւն էր. չգիտէին ինչպէս բացատրեն յապաղումը:
Մեկնութիւնները բազմաթիւ էին, ոմանք կարծում էին, թէ
ներկայացուցիչները գերուած են, ոմանք թէ՛ ոպանուած են,
ոմանք թէ՛ բէգն ամէն բան կյաջողցնի, կվերջացնի. և այս
տարտամ ու մաշող գրութիւնը շարունակուեց մինչև 4 ժամը
կէս օրից յետոյ:

Իսկ թուրք հրոսակները աղատօրէն և անարգել զբաղուած
էին Ջառչի աւարով և յառաջ չէին գալի, որով պատճառ էին
տալի բազացոց խաբուսիկ յոյսերով ենթադրել, թէ նրանք
վախենում են այլ և ո յառաջ գալու, գոհ կմնան միայն Ջառ-
չիով և այլն:

Պատառոտած ամպերի միջով վերջապէս երևացին Խամ-
փարի ետւի վերայ մի խումբ ձիաւորներ, որոնք առանց
շտապելու դանդաղաբայլ յառաջ էին գալիս: Այս, եղբա-
կացրին բազացիք, եկողը Ալլահեար բէգն է սպիտակ շորերով,
տակի ձին էլ նրանն է երևում: Ահա խումբն իջաւ Վերի աղ-
բիւրի գլխի փոսը և աներևութացաւ, 5—6 բոպէից երևաց
Վերի աղբիւրի գլխին և վերջապէս մօտեցաւ գիւղի եզրին:

Ալլահեար բէգը սպիտակ չերեզղիով, ոսկեպատեան խէն-
ջալը կախած, ոսկեգոյն թուրքմանի բարձր ձին հեծած, արժա-
նավայել դանդաղութեամբ դալիս էր խմբի առաջից: Նրան հե-
տևում էին երեք թուրք թիկնապահներ ոտից մինչև գլուխ
զինուած, որանց յետեւից դալիս էին Բադայի պատգամաւոր-
ները, իրանց քայլերը յարմարացնելով բէգի քայլերին:

Գիւղական ճանապարհի երկու եզրում պատը պէս եր-
կարութեամբ շարուել էին արք և կանայք և երեխայք և հա-
յեացքները բռնուել էին Ալլահեար բէգի վերայ, որ ծանրաբայլ

յառաջ էր գնում և լսում էր բադացոց աղաղակը «բադ, բա-
շընդայ դէօննում»։ Եօխարդայ Ալլահ, աշաղագա սան, բու-
զուլումնան բզայ կուրթար (բէգ, դլխովդ պտոյտ դանք, վերե
Եստուած, ներքե դու. այս չարիքից մեզ աղատիր)»։ Բէգը
թեթե ժպտալով՝ սիրտ էր տալի ժողովրդին չվախենալ, և
հաւատացնում էր, որ ոչինչ չի լինի։ Պատգամաւորներն առա-
ջին անգամ տեսնելով բինաների խառն ի խուռն փախուստը,
տեղ տեղ կանգ էին առնում, ապշում էին և լալիս ու նորից
հասնում էին բէգի յետևից։ Ժողովուրդը խուռն բազմու-
թեամբ հետևում էր նրանց։

Հասան գիւղամէջ. արքունական դպրոցի առաջ բէգը
կամեցաւ իջեանել իւր սովորական տեղում՝ Յոհաննէս Շու-
շանեանցի տանը. բայց ժողովուրդն աղերսեց նրան կանգ
չառնել, շարունակել դէպի Չառչի և խուժանի առաջն առնել։

Բէգը հատարեց հատարակութեան խնդիրը, մտադրուեց
գնալ, բայց ցանկացաւ տեսնել դիրքերը և իմանալ նրան դի-
մադրելու պատրաստութեան չափը։ Անկեղծօրէն ցոյց տուին
նրան բոլոր դիրքերը 1) Հանգստարանի մօտ, 2) Տամ-
բուտա դօբի, 3) Բրուտի հող, 4) Իրիցանց դօբի,
5) Եկեղեցու մօտ և 6) Գիդջի գլուխ։ Բոլոր տեղերում
երկայն փոսեր էին փորուած պատսպարուելի՞ւ և պահապաններ
էին կարգուած։ Բէգը մի առ մի ղնեց դիրքերը, իմացաւ ռազ-
մական միջոցների քանակը, կռուող ուժերի թիւը և պատ-
ուիրեց մարդ չսպանել, ըստ որում կողոպուտը ջհաննամը,
կարելի է վերադարձնել, բայց սպանութիւնը կլարի երկուս-
տեք յարաբերութիւնը և աւելի կթշնամացնի երկու կողմն էլ։
Աղա դնաց Չառչի, տանելով հետը մի քանի բադացիներ։

Ալլահեար բէգը Չառչիում Փըռըշնի ետև բարձրու-
թեան վրայից դիմեց խուժանին, յանդիմանական խօսքեր ար-
տասանեց, խրատեց որ վերադառնան իրանց տները։ Իսկ
խուժանը փոխանակ լսելու՝ առաց նրան, որ գնա Եօխարի Այիփի-
լու խորհրդի։

Հաւանական է, որ այդ կենդրոնական խորհուրդները գո-
յութիւն ունէին թուրքերում, և առանց այդ կանոնաւոր կազ-
մակերպութեան՝ թուրքերը չէին կարող մի տնու ադ, այն էլ
նոյեմբերի 18-ին, յարձակուել հայերի վերայ ամեն հւերեք.
այն է Գալլարում, Չադեամում, Բադայում, Չարգախլում,
Գետաբադում և այլ գիւղերում։

Գ.

Այլահետք բեզր հառաանիւում. Բաղայի վրկանք: Մեսոք Բանա-
նայի գաղսնի դեսպանութիւնը գեներալ հառանգապետի մօտ:

Ձառչից Ալլահետք բէգը վերադարձաւ Բաղա:

Դիւղազան գրագիր Մելիք Յերատեանց երկտասարդի
պահադրութիւնը պէտք է կատարուէր այդ երեկոյ և հար
սանեաց ամենաաւետակ պատրաստութիւնը, առանց աղետա-
լից դէպքերին կանխադէտ լինելու, տեսել էին արդէն: Միւս
կողմից ինքը Յերատեանցը նոյն և հասարակութիւնը տազնա-
պալից օրերում անկարող էին հանդէս կուտարել, իսկ յետա-
ծդել անկարելի էր, ուստի որոշուած էր կատարել անշուք
կերպով:

Մելիք Յերատեանցը մասնակցում էր Ալլահետք բէգի
շքախմբին և խնդրեց բէգին ներկայ լինել հարսանեաց հան-
դիսին և պատուելով իրան՝ իջեանել իւր տունը: Բէգը՝ որ օտար
չէր հայի սեղանին, ընդունեց հրաւերը:

Առանձին ոչխար մօրթուեց թուրքի ձեռքով և առանձին
կերակուր պատրաստուեց բէգի թիկնապահների համար, նոյնը
և բէգի համար: Բէգի սենեակում ներկայ էին մի քանի բա-
ղայիներ, որոնցից ոմանք կանգնած էին պատի տակ շարքով:
Բէգին բացատրեցին, որ նուազ, զուռնայ անյարմար է հրաւի-
րել ներկայ ժամանակ: Պատկից յետոյ ախուր, արոււմ ան-
խօս կանգնած էր ժողովուրդը բէգի սենեակում:

Հանդիսաւոր լուրթեան մէջ բէգը յանկարծ դիմեց ժո-
ղովրդին. «Ե՛ւ ի՞նչ էր կարծում, ի՞նչ է այս շարժման պատճառը:
Պատասխանեցին՝ որ չգիտեն և չէին սպասում: «Եւ ի՞նչ գիտենք
դործ է այդ, շարունակեց բէգը. եկէք այդ փորձանքի առաջն
սունենք, մի քան զցենք խուժանի բերանը, գնան՝ կորչեն. իմ
կարծիքով՝ միակ միջոցն այդ է: Բէկը լուռւմ և սպասում է
պատասխանի. լուռ են մնում և գիւղացիք:

Ներկայ եղող Պօղոս Եաւրիկանցն առաջարկեց մի հազար
սուրի, միայն թէ աղատուեն: Կարճ մտածմունքից յետոյ՝
բէգն ուրախ դէմքով յայտնեց. «Դէ որ այդպէս է, առէք 15
թաղար էլ գարի:

Այս խօսքերի վերայ ուրախացած, որ բէգն արդէն գիւղն
աղատել է, գիւղացիներից ոմանք ինքնաբերաբար խոստացան
նուէրներ՝ ով ինչ կարող էր:

Ընթրիքի վերայ հայերն Ալլահետք բէգի կենաց բաժակ

առաջարկելով՝ յիշեցնում էին, որ նախկին բաղայիք և Զիւլ-գազարովների նախնիքը նոյնպէս եղել են միասնաբարձ բարեկամներ և այժմ էլ իրանք բէգից խնդրում են օգնութիւն: Ալլահեար բէգն առնելով մի կտոր հաց, ցանկեց վրան աղ և սոսաց. «Երգւում եմ այս աղ ու հացով, որ Բագան ոչ որի ձեռքը չեմ տալ. բաղայիք իմ աղգատոհմից են, իմ աւլագոս (զաւակ) են. և ի նշան հաստատութեան այս երգման, ըստ սովորութեան մահմետականների՝ ձեռք աղ ու հացը գետին. սեղանի վերայ թողնելը անհաստատութեան նշան է: Ընթրիքից յետոյ իւր հանգստութեան համար բէգը գնաց Պօղոս Եաւրի-եանցի տունը:

Հետեւեալ օրը Ալլահեար բէգը իւր յոգնած ձին թողեց Յովհաննէս Շուշանեանցի մօտ, պատուիրելով ուղարկել իւր տուն, ինքը հեծաւ Պօղոս Ծերատեանցի նժոյգը՝ դուրս գնաց գիւղից և գեռ շէր հասել այգիների սահմանը, յանկարծ աղմուկ վայնատուն բարձրացաւ գիւղի վերի մասում, և շուտով պարզուեց, որ Ալլահեար բէգի Խըննալու և Իրմաշլու գիւղերի թուրքերը Գաբաղի իւր գից, որ Ալլահեար բէգի բնակութեան մօտ է, քշել տարել են նոյն բէգի մօտերիմ բարեկամ Յովհաննէս Շուշանեանի 1200 գլուխ ոչխարները թուրք հովիւների հետ միասին: Արա հետ կողոպտել են և Շուշանեանի բնայի տան իրեղէնները: Թէև գիւղից օգնութիւն ուղարկեցին, բայց արդէն ուշ էր:

Այս դէպքն արթնացրեց ժողովրդին. նա աեսաւ, որ Ալլահեար բէգը, որքան և անկեղծ լինէին նրա խոստումները, անհարող էր թուրք խուժանի կատաղութիւնը զոպել: Թողին վրդանքով աղատուելու միտքը, մտածեցին զիմել կառավարութեանը զօրք խնդրելու նպատակով:

Գիւղական գաղաբանի շինութեան մէջ շուտաւիոյթ կազմեցին խառն ժողով, որոշեցին խնդրագիր ներկայացնել գենն-րալ-նահանգապետին և խնդրը Գանձակ տանելու և անձամբ ներկայացնելու համար, որ հեշտ չէր, այլ հաւատարմահարեր փորձի, ընտրեցին Մեսրոբ քահանայ Ստեփանեանցին, որ այդ միջոցին Զարգախլու գիւղումն էր և արքունական դպրոցի ուսուցիչ Գաբիկ Տէր Առտուածատրեանցին, որը ստիպեց շուտով հրաժարուեց:

Երկուշաբթի, նոյեմբերի 21 յարձակում չեղաւ թուրքերի կողմից, որ վերագրեցին Ալլահեար բէգի խոստումներին ճշմարտութեանը, սակայն ոմանք պնդում էին, որ պէտք է դիմել գենն-րալ-նահանգապետին:

Ուստի Մեսրոբ քահանան աշխարհական չհաղուստով, երկու ղեկեւորների հետ ուղի ընկաւ ոտով: Քաղաքի ուղեորները կեանքի ապահովութեան համար թողին ճանապարհը և ընկան սար ու ձոր, թփերի ու վիշերի մէջ: Խաւար, ամպամած գիշերով հասան Խառնառան տեղը և նկատեցին, որ մօտ 50 ձիաւոր թուրքեր արագութեամբ քշում են բազմաթիւ ոչխար, աւելի քան 1500 գլուխ: յետոյ իմացուեց, որ նրանք կողոպտել են դանձակեցի Սողոմոն Տաւարածեանին Սլաւիանկա ռուս գիւղի մօտ ու յայտնի ուխտատեղի Բուլանքի տերակ վանքի մօտով տարել են Շամքոր՝ Հասան Բէգ Սուլթանովի տունը:

Սոյն այս Հասան Բէգն, ինչպէս կտեսնենք Ղաղախի ընդհարումների պատմութեան մէջ, սպանուել է Շամշադինու Կարմիր աղբւր կամ Քեօտալար գիւղի վերայ յարձակման ժամանակ և նրա ընկերները գիակի վիզը թուի ձգած ձիով քարշ են տուել մինչև Սքիւզի գիւղը:

Հասնելով գիշերը Ֆրէդէհկա ռուս գիւղը, ծպտեալ Տէր Մեսրոբն իւր ընկերներով ընկաւ ռուս գիշերապահների ձեռքը, որոնք տարան նրանց Գետաբազի նոր նշանակուած ռուս պրիստաւ Շէպիլովի մօտ, որ այդ գիշեր, նոյեմբ. 20-ին իջևանել էր տեղական ռուս քահանայի տանը: Ռուս քահանան ճանաչեց Մեսրոբ քահանային, հարցրեց Քաղայի վիճակի մասին և պրիստաւը շատ ամուսաց, որ իւր ընդամէնը չորս սորածնիկի օգնութեամբ չէ կարող բազացոց համար փրկութիւն ձեռք բերել: Սրա մասին յիշում է ինքը Շէպիլովն իւր ծանուցման մէջ գետերալ-նահանգապետին տուած *):

Նոյեմբերի 22-ին, երբեք թիւ առաւօտեան պրիստաւն առնելով Մեսրոբ քահանային և նրա ուղեկիցներին՝ դնաց Չարդախու, որպէս զի կարողանայ այնտեղից հեռագրել Գանձակ զօրը ուղարկելու մասին: Սակայն Չարդախուում այդ միջոցին մեծ իրարանցում էր տիրում: Զօրք չէր եկել, թուրք հրոսակները կտրել էին Գալլարի և Չարդախուի միջև եղած Գետաբազի հեռագրաթիւն և իրանք շրջապատել էին Չարդախու գիւղը, որ հերոսաբար դիմադրում էր խուժանին: Պրիստաւն և Մեսրոբ քահանան նորից վերադարձան Ֆրէդէհկայ, ուր Բաւրի բարձրութիւնից նկատել են, որ այրւում էին Քաղայի մերձակայ Քեօմադար, Օջաղգուլի, Գոմերածոր և Դիւլարի բնակներն, այլ և այգիների աներն ու ցանկապատերը:

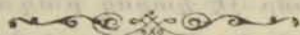
* «Մշակ» № 15 Յունուարի 22-ից 1906 թ.

Մի կողմից Չարգախուլի վերայ, միւս կողմից Բաղայի վերայ կատարուող յարձակումներն այդ օրն այնքան վախեցրին Ֆրէդէւհայի ռուս բնակիչներին, որ նրանք ստիպեցին պրիսաւաւին տանել նրանց Սլաւիանկա: Պրիսաւաւն էլ, ամբողջ գիւղը, բայց տղամարդկանցից, միանգամից տեղափոխեց Սլաւիանկայ: Այս հանգամանքից ստիպուած Մեսրոբ քահանան իւր ընկերներով նոյն օրը գնաց գիշերելու Չարգախուլ:

Չարգախուլից Գանձակ գնալն երկիւղալի դարձաւ, իսկովն էլ խանդարուած էր. այն ինչ Բաղայի խնդիրը մնում էր անշարժ, ուստի այդ խնդիրը, Չարգախուլի տանուտէրի ղեկավարմբ դաւառապետին գիւղի պաշարուած վիճակի մասին և Մեսրոբ քահանայի մի նամակը Բաղայի վիճակի մասին յաջորդ Կորիւն վարդապետի վերայ՝ յանձնուեցին մի ռուս ստրաժնիկի, որ տանի հասցնի Գանձակ քսան և հինգ ռուբլի վարձատրութեամբ: Նոյեմբերի 23 ին, չորեքշաբթի Բաղայից Չարգախուլ հասան Պետրոս Խաչատրեանը և Ղուկաս Պողոտեանը, որ նախ Չարգախուլից օգնութիւն խնդրեն և երկրորդ՝ խնդրատարներ լինելուց տեղեկանան: Հասկանալի է, որ Չարգախուլն, ինքը չըջապատուած լինելով թուրք խուժանով, չէր կարող օգնութեան ձեռք մեկնել Բաղային: Արեւմն գետալանները ձեռնուռնայն վերադարձան:

Քաջբերունի.

Կր շաբաթակուրի

Պրոֆ. Ն. Մանի բուդրր Աճիում հնագիտական ինստիտու
հիմնելու համար:

Առիկատի հպարտութիւնը—դարդարանքներն և գանձերն են, որ պարգեւել է նրան բնութիւնը: Գոցանից լուսադոյներէ հեռ հաւասար կողիւտը կարող է նաև հպարտանալ երկնքի մի այլ քաղաք՝ Կրթական գանձով—Անիի տւերտուններով, այս՝ իւր հնագիտական թաղի մէջ ամենամեծ մարդարիստով:

Պահպանելով իւր անսուան մէջ, Առիկատի կեանքի ամենահին շրջանում ունեցած իւր գոյութեան անհերքելի փաստեր, շրջան, որ յաջորդեց արիական դաղթականութեան, աւելի ուշ շրջանում Անին անառիկ բերդ դարձած—ժառանգում էր իրրև յուսոյ կոյարան նշանաւոր աւատական ցեղի Ամսարական իշխաններին, որ աղբակաւ էին Արշակունիներին: